Алымбаев Жээнбек Байыскулович, Семина Шенгюль
КТУ “Манас”

Алымбаев Жээнбек Байыскулович, Семина Шенгюль
КТУ “Манас”

Alymbaev Zheenbek Bayiskulovich, Semina Shengul
KTU “Manas”

**КОКОН ТАРЫХ НААМАСЫНЫН ӨКҮЛҮ- МУХАММЕД ХАКИМ ХАНДЫН
“МУНТАХАБ-АТ-ТАВАРИХ” ЧЫГАРМАСЫ**

**ПРЕДСТАВИТЕЛЬ КОКАНДСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ -МУХАММЕД ХАКИМ
ХАНА И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ “МУНТАХАБ-АТ-ТАВАРИХ”**

**THE WORK OF A KOKAND HISTORIOGRAPHER MUHAMMED-HAKIM KHAN
“MUNTAHAB-AT-TAVARIH”**

Аннотация: Макалa XIXк. жашап өткөн, Кокон ордосунда кызмат кылып, Нарбото бийдин кызынын уулу болгон Хаким хан тарабынан жазылган “Мунтахаб-ат-таварих” аттуу чыгарманын түрк тилине которулуп басылып чыккан, эмгеке кыскача анализ берүүгө арналган. Макалада Хаким хан, анын атасы Масумдун ордо менен болгон байланышы жана китептеги миндер династиясы боюнча сүрөттөлгөн окуяларга талдоо жүргүзүлөт.

Аннотация В статье анализируется переведенный на турецкий язык труд “Мунтахаб-ат-таварих” Хаким хана проживавшего XIXв, имевший непосредственные родственные связи Нарбото бием. Анализируется связи Хаким хана, его отца Масума с ордой и отражение событий касающихся династии минг.

Abstract: The article studies “Muntahab-at-tavarih” written by Muhammed-Hakim Khan in XIX, translated into Turkish language. Hakim Khan had direct family ties with Narboto biy. In the article, a thorough analysis is done on relations of Hakim Khan, and his father Masum with Ordo, and events related to the Ming dynasty were considered as an object of our analysis, as well.

Ачкыч сөздөр. “Мунтахаб-ат-таварих”, Хаким хан, Масум, чыгарма, Бухара эмирлиги, Кокон хандыгы, конфликтер.

Ключевые слова. “Мунтахаб-ат-таварих”, Хаким хан, Масум, произведения, Бухарский эмират, Кокондское ханство, конфликты.

Key words: “Muntahab-at-tavarih”, Hakim Khan, Masum, works, Bokharan Бухарский Emirate, Khokand khanate, conflict.

Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин профессору Фахри Унан жана кенже илимий кызматкер Даян Камали тарабынан фарс тилинен түрк тилине Кокон тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн бири болгон, учурунда хан сарайында кызмат аткарган Мухаммед Хаким хандын “Мунтахаб-ат-таварих” аттуу чыгармасы которулуп жарык көрдү. Белгилүү болгондой XIXк. Кокон хандыгынын тарыхына арналган жергиликтүү мусулман авторлору тарабынан көптөгөн чыгармалар жазылган. Алардын арасында Мухаммед Хаким хандын “Мунтахаб-ат-таварих” аттуу чыгармасы булактаануу таризде өзгөчө орунду ээлейт. Анткени чыгарманын автору Нарбото хандын династиясы менен туугандык байланышта

болуп, хан ордосунда кызмат аткарып, чыгармада сүрөттөлгөн окуялардын түздөн түз күбөсү болгон.

Мухаммед Хакимдин Нарбото династиясы менен байланышы. Мухаммед Хаким хандын апасы Нарбото бийдин кызы болуп, Омор, Алим хандардын бир тууганы болгон. Чыгармада Нарбото анын үй-бүлөөсү туурасында мындайча сүрөттөйт: “Отуз жыл бийлик жүргүзүп, 48 жашында Нарбото каза болгон. Андан 5 уул, 5 кыз калган. Эң улуусу Мухаммад Эмин Нарботонун калмак аялынан, бул баласы Нарботонун мезгилинде эле каза болуп калган. Миң Айым аттуу аялынан 1 кыз, (Хаким хандын апасы Афтаб Айым) Омор, Алим аттуу 2 баласы болгон. Миң Айымдын атасы Имам Кулу чадак кожолорунун уруусунан болгондугун чыгармада белгилейт [1, 299б]. Ал эми Нарботонун кулдука келген үчүнчү аялынан Рустем, Фазыл жана Ядигер аттуу балдары калган. Акыркы балдары жөнүндө чыгармада көп эскерилбейт.

Хаким хандын атасы Масум хан Кокон хандыгындагы белгилүү инсандардын бири болгон. Бирок чыгармада Хаким хан өз атасынын атын жазбастан сый урмат катары “менин улуу атам” деп эскерет. Алим хан бийлик кылып турган мезгилде Масумга хан өз карындашын алып берип, андан чыгарманын автору Хаким хан төрөлгөн. Хаким хан чыгармада өзүнүн туулган мезгили туурасында: “Алим хан согушка аттанган учурда төрөлгөн экемин” деп эскерет. Башка булактарга таянсак Хаким хан 1806-жылы төрөлгөн. Омор хандын мезгилинде Хаким хан ордодо наиб кызматына дайындалган. Мадали хандын доорунда болсо, Төрө-Коргон, Наманган жана Касан аймактарында хандын өкүлү болуп иштеп туруп, белгисиз себептерден улам автор өзү, атасы менен хандыктын чегинен сыртка куулат [2, 299б]. Демек, Алим, Омор хандарга жээн катары Хаким ханга ордодон кызмат берилип, Омор, Мадали хандардын тушунда Нарбото династиясы менен тыгыз байланышта болгон.

“Мунтахаб-ат-таварих” чыгармасынын жаралышы. Кокон хандыгы боюнча тарыхый булактардын бири болгон Хаким хандын чыгармасы эки томдон турат. Биринчи том 1260 (1844жылы) Китаб шаарында жазылып бүтсө, экинчи тому болсо 1259 (1843жылы) жылы Шахрисабзда жазылган (жогорудагы эки шаар тең азыркы Өзбекстандын аймагында жайгашкан- А.Ж). Аталган эмгек 410 беттен турат. Демек, көрүнүп тургандай экинчи том биринчи томдон мурун жазылган. Кызык жери Хаким хан көп өтпөй Шахрисабз шаарында каза болгон. Бирок анын качан жана кайсы учурда өлгөнүн так белгилей албайбыз.

Мадали хан менен Масумдун ортосундагы чыр чатактар. Мадали хандын доорунда Хаким хан анын атасы Масум ордодон четтетиле баштаган. Чыгармада: Масумду ордодон алыстатуу максатында ага элчи менен төмөнкүдөй мазмундагы кабарын айттырган: “Алим жана Омор хандардын учурунда бирканча жолу Мекеге барууну каалап, бирок хандар сизге уруксат бербеген. Азыр биз сизди Мекеге барууга макул көрөбүз.” [1,278б]. Чыгармадагы маалыматтарга таянсак Мадали хандын мезгилинде сейиддердин ортосунда чыр чатактар күчөй баштаган. Мадали хан Омор хандан айырмаланып динге маани бербеген, тескерисинче динге каршы иштерди жасаган. Ордодо шарап ичип, согушка чыкканды жакшы көрбөгөн. Эң жаман кылган күнөөсү Омор хандын жаш аялы, өгөй энесине үйлөнгөн [1,299б]. Хаким хан бул көрүнүшкө каршы болгондуктан, Мадали хан экөөнүн ортосунда чыр чатак жаралган.

Бул окуядан соң Мадали аны ордодон четтетүүнүн амалын издеп, алгач “Төрө Коргонду башкарууга дайындаган, бирок 1823-жылы Коконго чакырып аны эки ай түрмөгө салган” [1,278б]. Хаким хан Мекеге барууга хандан уруксат алып, жол тарткан. Бирок, Мекеге карай жол тарткан учурда, хан ага адам жиберип Россияга баруусун талап кылган [1,348-351б]. Россияга барган Хаким хан падыша менен көрүшүп, анын уруксаты менен 1824ж. Мекеге кетүү үчүн Астрахандан Кара-Денизге барып, кийин Шамга, андан соң кийин Египетке өткөн. Бул саякат

эки жылга созулуп, 1826 ж. Египеттен Меккеге кеткен бирок сыйынуу (Хаж) мезгили болбогондуктан бул жерде беш ай калып кийин кайра Египетке кайткан. Хаким хандын хан тарабынан Россияга жиберилиши”сүргүн” катары кароого болот.

Египетке келген Хаким хан илим адамдары менен жолугушуп, араб искусствосу боюнча маалымат алууга кызыга баштаган. Египет губернатору Кавалалы Мехмет Али паша тарабынан Европага билим алуу максатында жиберген окуучулар менен кетүүгө аракет жасаган. Бирок, ушул учурда Жихангир кожо чоң бир армия менен Кашгарга баражаткандыгын угуп, ага жардам берүү үчүн Европага баруудан баш тартып, 1828 жылы Бухарага кайтып келген [3,с.234-236].

Бул кезекте Жихангир кожо дагы Кашкарда жеңилип кайра кайрылууга мажбур болгон. 1828 жылында Бухарага келген бул жерде илим менен алектенип бир аз убакыт өткөндөн кийин Насурулла эмирдин кызматын аткара баштаган.

«Мунтахаб ат-таварих» аттуу эмгектин кыскача мазмуну. Фахри Унан менен Дайан Камали тарабынан түрк тилине которулуп басылып чыккан Хаким хандын «Мунтахаб ат-таварих» аттуу эмгеги “Бабурлар”, “Шейбаниттер”, “Аштарханиттер”, “Мангыттар”, “Миңдер” деп аталган чоң 5 бөлүктөн турат. Автор Орто Азиянын тарыхын Тимурдун урпагы болгон Бабурдан тарта Кокон хандыгын бийлешкен Нарбото бийдин династиясына чейинки тарыхты чагылдырууга аракет жасаган. Чыгарманын негизги өзөгүн “маңгыттар” менен “миңдердин” ортосундагы ички чыр чатактардын жаралышы, эки хандыктын ортосундагы территориялык чыр чатактар сүрөттөлөт. Маңгыттар (Бухара эмирлиги) менен миңдердин (Кокон хандыгынын) ортосундагы чырлашуу маңгыттар династиясын негиздөөчүсү Мухаммед Рахим хандын (1747-1758) жана миң династиясын негиздөөчүсү Шахрух (1709-1721) бийден тарта келе жаткан чыр чатактар баяндалат. Чыгармада баяндалган окуяларга таянсак эки хандыктын ортосундагы кагылышуулар территориялык маселеден улам жаралган.

Мангыттардын алгачкы өкүмдары болгон Рахим хан жөнүндө эмгекте, кенири маалымат берилип, Бухара эмирлигинин Кокон, Хива хандарынын ортосундагы жүргөн ички согуштар сүрөттөлөт. Чыгармада Ходжент, Оро-Төбө, Шахрисяб шаарлары үчүн бир канча ирет жүргүзүлгөн согуштук аркеттерди сүрөттөөгө орун берилген. Бухара-Кокон чыр чатаутарына кайрылган автор, Эрдана бийдин мезгилинен тарта эле Оро-Төбө үчүн эки хандыктын ортосундагы чыр-чатактар уланып келгендиги белгиленип, анын себептерин: “биринчиден, Оро-Төбө соода жолунда орун алган, экичиден Бухара менен Кокон ортосунда жайгашкан чек ара аймак болгон. Ошондуктан бул территория үчүн ар дайым согуш болгон. 1763-жылы такка олтурган Нарбото Оро-Төбө, Шахрысабз, Жизак согуштарын уланткан-деп белгилейт [1, 216-219бб].

“Мунтахаб-ат-таварих” чыгармасындагы “Миңдер” аттуу бөлүгү Кокон хандыгын тарыхына арналган. Абдурахман бийдин (1743-1751) династиясынан тараган Нарбото, Хаджы бийдин урпактары Алим, Омор, Мадали, Шералы хандардын башкаруу мезгилиндеги хандыктагы саясий окуяларды сүрөттөөгө кенири орун берилген. Нарботонун урпактары менен туугандык байланышта болгон Хаким хан XIXк. 20- 40-жылдарындагы Омор, Мадали, Шералынын доорундагы окуялардын күбөсү, чыгармадагы айрым окуяларга атасы Масумдун катыштыгы болбосо, айрым окуяларды автор өз башынан кечирген адам катары сүрөттөйт.

Чыгармада жогорудагы хандардын ишмердиктерине автор баа берүүгө аракет жасаган. Алимдин башкаруусун атасы Масумдан уккан автор ханды “темирдей тартип орноткон” хан катары баалайт. Масум Алимдин мезгилинде вилаеттин башчысы катары сунушталып, а бирок ал кызматты кабыл алган эмес [1, 235б]. Алимдин Ташкенттин хаками

Юнус кожо менен 1800-1807жж Ходжент, Оро-Төбө аймагына жортуул жасагандыгы белгиленет.

Омордун башкаруу мезгилине автор оң баа берип, анын тышкы аймактарга жасаган саясатын кубаттаган. Омордун мезгилинде Бухара эмирлиги менен болгон кагылышууларга кеңири орун берилген. Кайрадан эле Оро-Төбө, Ходжент аймактары үчүн болгон согуштар улантылгандыгы белгиленип, Омор хандын көрсөткөн эрдиктери сүрөттөлөт.

Чыгармада Мадали хан шариатты бузуу менен гана чектелбестен, ордодогу сеиддердин өкүлдөрүнө карата куугунтук жүргүзө баштагандыгын белгилейт. Белгилүү болгондой Омор хан өлгөндөн кийин, анын жаш сулуу аялына Мадали хан ашык боло баштаган. Мадали турмуш куруу максатын көздөп, сулууга үйлөнүүнүн шариат боюнча жолун издей баштаган. Мадали хан өз уламаларын чакырып, “өз атасы менен жыныстык катнашта болгон аял менен мамиле жасоого руксат берилеби?” - деген маселени коет. Уламалардын каршылыгына карабастан Мадали: “Ага үйлөнүүгө жол тапкыла! Антпесеңер баарыңардын башыңарды алам!” [4, 216-219бб] - деп буйрук берген. Ислам жолу менен бул маселени чечкенге болбой турганын түшүнгөн хан, уламалардан керектүү риваят жазууну талап кылган. Арадан эки молдо хан талап кылган риваятты жазып, ханга берет. Кезегинде хан ал риваятка өз мөөрүн коюп хан –падыша Айымга сунган. Маселенин оң чечилишин күткөн сулуу ал чечимди кубануу менен кабыл алган [5,с.585]. Ошентип, Мадали өз атасынын аялына үйлөнгөн. Хаким-хандын кол жазмасына таянган окумуштуу Б.М.Бабаджанов хандардын “гаремине” эки ирет кирген Айчучуктун башкы күнөөсү анын сулуулугу болуп, эки башкаруучунун табитине туура келгендигинде” [5,с.581], - деп жазат. Чыгармада белгиленгендей Мадали хандын Бухара эмири тарабынан өлтүрүлүшү анын жогорудагы “шариатты” бузгандыгы шылтоо болгон. Хаким хандын чыгармасында көрсөтүлгөндөй жогорудагы окуядан соң сеиддердин ханга карата нааразычылыгы күчөй баштаган. Хан сеиддердин өкүлдөрүн жазалоо максатында Масумду Мекеге жиберип, Хакимди үй камагына буйруган [1,292б]. Мындан сырткары чыгармадан Чыгыш Түркстан аймагында сеиддер менен кожолордун ортосунда жүргөн кагылышуулар баяндалат.

Кыргыздар туурасындагы маалыматтар. “Мунтахаб-ат-таварих” чыгармасынан кыргыздарга байланышкан окуялар Шералы, Нүзүп миңбашы катышкан сюжеттерден көрүүгө болот. Алсак Шералы, Нүзүпкө байланышкан окуялар хронологиялык иретте берилбесе да, кыргыздардын Кокон ордосун Бухара эмирлигинин үстөмдүгүнөн бошотуу, кыпчактар менен болгон кагылышуулар баяндалат. Чыгармада: “Алим хан тарабынан Хажы бийдин өлтүрүлүшү менен Шералы иниси менен тоолорго качкан. Иниси кийин каза болгон. Шералы кыргыздар арасында 45 жыл жашаган. Фергана областынын Бухара ханы Насрулла тарабынан басып алынганын уккан Шералы кыргыз аксакалдары менен кездешип кыргыз, кыпчак жана казактардан түзүлгөн армия менен Наманган вилайетине келген [1,183б]. - деп сүрөттөлөт. Кырк уул уруугунан Нүзүп бий 1842 жылында Шералыны жанына алып Аксыга келген. Бул кезекте Шералы 50 жашта болгон. Бардык түштүк кыргыздар жаны ханды колдогон жана Нүзүп бий болсо ага “аталык” болду, - деп эскерет Хаким хан [1,183б]. Автордун жогорудагы маалыматтары С.Нурекин, В.Наливкин өндүү орус авторлорунун эмгектеринде тастыкталган. Алсак, отставкага чыккан капитан В.Наливкин Наманган вилайетине караштауу азыркы Аксы аймагынын жанындагы Наанай кыштагында жашап, орус-тузем мектебинде сабак берип, хандыктын тарыхы боюнча оозеки маалыматтарды жергиликтүү аксакалдардан жыйнаган. Автор өзүнүн “Туркестанские ведомости” газетасына жарыялаган макаласында 1842ж. Нүзүп баштаган кыргыздардын өкүлдөрү Таласка барышып Шералынын үй-бүлөсүн көчүрүп келет” деп эскерет [6]. Ал эми С.Нурекин болсо “Туркестанские ведомости” газетасына жарыялаган

макаласында: Шералы хандын бийлик жүргүзүүсү 2 жылга созулган. Ал мамлектти башкаруудан оолак болуп, күнү түнү диний китептерди окуу менен гана алек болгон, анын ордосунда болсо сарттар менен өзбек сыпайылардын орторсунда чыр чатактар жүрө баштаган. Миңбашылык кызматка келген Нүзүп сарттарды белгилүү кызматтардан четтетип, алардын ордуна кыргыздарды дайындай баштаган” [7]. Шералынын хан көтөрүлүшү менен Шады, Мусулманкул, Нүзүп миңбашынын айланасында ордодо так талашуу күчөй баштаган. Чыгармада Шадынын таасири менен Нүзүптүн каза болгондугу, андан соң кезектеги чыр-чатак Шады менен Мусулманкул кыпчактын ортосунда башталгандыгы көрсөтүлөт. Экөөсүнүн кагылышуусунда Шады каза болуп, Мусулманкул армиясы ордону ээлейт [1,345б]. Бул окуялардын чындыгын тастыктаган Т.К. Бейсембиев хандыкта “атаандаш, карама-каршы” үч топ пайда болот. Алардын биринин башында – Маргаландын акими Шады бий турган отурукташкан феодалдар тобу, экинчиси–Мусулманкул башында турган кыпчактардын тобу жана Нүзүп миңбашы жетектеген көчмөн кыргыздар менен хандын жакын туугандарынын тобу болгон [8,с.22]. Биринчи эле, Мусулманкул менен Нүзүптүн ортосунда карама-каршылык жаралат. Мусулманкул башында турган кыпчактар жаңы бийликке ордодон берилген кызмат орундары аларды канааттандырбаганын билдирип, нааразылык көрсөтө баштаган. Шералынын учурунундагы так талашуу Нүзүп миңбашы менен Шады каза табышып, Мусулманкулдун ордодон орун алышы менен хандыкта 10 жыл бою кыпчактардын үстөмдүгү өкүм сүргөн. Так талашуу, чыр-чатактардан тажаган Шералыны: “Ар күн кымыз ичип олтуруп, кандай гана жакшы күндөрдү өткөрдүм кыргыздардын арасында койчулук кылып. Фергана мамлекетинин койчулугунда колумдан дарттан башка бир нерсе келбеди, кыргыздарга барып кайра койчулук кылсам,- деп көз жашы төккөн [1,403б]. - деп жазат Хаким хан чыгармасында.

Жыйынтыктап айтканда Кокон тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн бири Мухаммед Хаким хандын “Мунтахаб ат–таварих” аттуу чыгарамасы Орто Азия элдеринин XV- XIXкк. саясий тарыхын чагылдырган “Кокон тарыхнаамасына” чоң салым кошкон тарыхнаамалык - тарыхый булактык мааниси бар чыгарма катары кароого болот. “Мунтахаб ат–таварих” чыгармасынын түрк тилине которулуп жарыяланышы Орто азия тарых булактарына айрым талаш маселелерди изилдөөгө кеңири шарт түзөт деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттар:

1. Мухаммед Хаким хан “Мунтахаб ат–таварих” (которгон Фахри Унан, Дайан Камали).- Бишкек. 2017.
2. Хуршут Э.У. “Мунтахаб Ат-Таварих” как исторический памятник Средней Азии первой половины XIX в.- Автореф..диссер. д-ра исторических наук. –Ташкент. 1990.
3. Мухаммед Билал Челик Туркестанлы бир Ваканүвистин Орта Догу Сейяхати// Гечмиш ve Гележек Багламында Орта Догу. - Подгорица (Черногория Республикасы).- 2018.
4. Зиябидин Максым Фаргана хандарынын тарыхы-Бишкек.-2007.
5. Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия.-Токио-Ташкент. 2010. 744 стр.
6. Наливкин, В. П. Очерки земледелия в Наманганском уезде // Туркестанские ведомости. – 1880. – № 11.
7. С. Нурекин Очерки истории Коканда с 1841по 1864годы// Туркестанские ведомости, 1872.- №35.
8. Бейсембиев Т. «Тарихи и Шахрухи» как исторический источник.-Алматы. 1989.

Рецензент: п.и.д., профессор Алимбеков А.